

Socialinių katalikybės idėjų raiška Lietuvoje

VALDAS PRUSKUS

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje caro valdžios administracijos Lietuvoje vykdomai politikai, kuri skatino kitataučių išgalėjimą ekonominiame gyvenime, ėmė priešintis stiprėjantys ūkininkai, o vėliau ir verslininkai. Didelių lėšų lietuviai neturėjo. Todėl teko ieškoti būdų, kaip patiekti, be didelio kapitalo, išvirtinti krašto ekonomikoje. Ekonominės tautiečių aspiracijas skatino ir palaikė patriotiškai nusiteikusi lietuvių katalikų dvasininkija. Jos žvilgsnis krypo į Vakarų Europą, kur tuo metu klestėjo kooperacija, žymiai palengvinusi įvairių visuomenių sluoksnių padėtį.

Kooperacijos judėjimas Vakarų Europos šalyse kilo iš apačios – jį pagimdė masių skurdas. Socialinės katalikybės atstovai (W. Ketteleris, F. Lamennais, A. de Munas, M. Sangnieris ir kt.) suprato, kad rūpintis materialine žmonių gerove ne mažiau svarbus bažnyčios uždavinys už rūpinimąsi jų dvasios reikalais (sielovada). Todėl jie palaikė kooperacijos judėjimą ir patys aktyviai jame dalyvavo. Toks pavyzdys atrodė patrauklus ir Lietuvos kunigams, kurie kooperaciją laikė priemone, įgalinančia, pirma, apsaugoti tautą ir jos ūkį nuo gruobuoniško kapitalizmo, kuris asocijavosi su caro valdžios įstaigų ir kitataučių verslininkų veikla Lietuvoje, ir, antra, išsaugoti tas ūkinės veiklos sritis, kurios padėtų išlaikyti krašto ūkio savitumą, ūkininkavimo ir bendravimo tradicijas. Taigi Lietuvoje prie kooperacijos lopšio stovėjo dvasininkija, telkdama šiam darbui įvairių visuomenės sluoksnių atstovus – dvarininkus, valstiečius, darbininkus. Siekiant pasipriešinti ekonominiams spaudimui, buvo stengiamasi propaguoti įvairias kooperacijos formas – kredito, vartotojų draugijas, gamybos kooperatyvus.

Kadangi pagrindinę Lietuvos gyventojų dalį sudarė valstiečiai, tai ir kooperacijos idėjas pirmiausia imta skleisti kaime. Tam buvo ir palankios sąlygos. Lietuvių ūkininkai neturėjo pakankamai kapitalo ir žaliavų, todėl nebuvo pajėgūs didesnius darbus dirbti atskirai. Jau „Aušroje“ (1883–1886) pradėta rašyti apie „bendrystes“, „būrius“, kurie bendromis jėgomis padėtų plėtoti ūkį. Lietuvių ūkio vienybės ir bendro darbo idėją propagavo ir katalikiškoji „Šviesa“ (1886–1891), stengdamasi ją skiepyti ypač kunigams ir inteligentams, skelbdama garsių kooperacijos praktikos veikėjų darbus. „Šviesoje“ randame žinių apie aktyvaus kooperatininko kunigo Stanislovo Stačinos veiklą¹. Čia paskelbtos ir pirmosios informacijos – patarimai apie kre-

¹ Žr. Apie kunigą Stanislovą Stačiną // Šviesa. – 1888, Nr. 9. – P. 128–141.

dito bendroves bei vartotojų kooperatyvus, jų kūrimą, veikimą ir teikiamą naudą². Pirmąsias vartotojų draugijas ėmėsi kurti kunigai ir dvarininkai. 1899 m. Pabiržės bažnyčios vikaras A. Dargužis kartu su vietiniu dvarininku Č. Kamarasku įsteigė Pabiržės vartotojų draugiją, kurios krautuvė per metus turėjo 6000 rb. apyvartą³. Tai buvo pirmoji vartotojų draugija Lietuvoje. Tačiau vartotojų draugijos krašte kelią skynėsi sunkiai.

XIX a. pabaigoje dvasininkų, kaip ir pasauliečių inteligentų (P. Leono, S. Matulaičio, P. Vileišio, K. Griniaus), raginimai kurti vartotojų draugijas, kooperatyvus didesnio atgarsio nesusilaukė. Tai lėmė kelios aplinkybės. Pirmiausia kaime dar buvo gajos feodalinės liekanos. Valstietį su dvaru siejo įvairūs ekonominiai įsipareigojimai. Todėl ir paramos jis pirmiausia tikėjosi iš dvaro, o ne iš kooperatyvo. Be to, kooperatyvų steigimą kaime varžė vietinės caro administracijos instrukcijos bei apribojimai. Yra pagrindo tarti, kad "Aušros" laikotarpio kooperacijos idėjų įtaka Lietuvos ekonominiam gyvenimui buvusi menka.

Tačiau šios idėjos nebuvo pamirštos. Jomis vėl susidomėta po 1905–1907 metų revoliucijos, kai visuomenėje vis labiau įsigalėjo mintis, kad geresniam gyvenimui pasiekti "laikinų įrankių nereikia". Būtinai taikus kūrybinis darbas. Tik bendradarbiaujant visiems visuomenės sluoksniams galima pasiekti gerovę. Šią visuomenės nuostatą išreiškė kooperatyvizmas, kurio idėjas tuo metu Rusijoje propagavo ekonomistas ir sociologas M. Tugan-Baranovskis, o Vokietijoje – A. Mülleris.

Kooperatyvizmas reiškė bandymą įveikti liberalizmo kraštutinius, pateikti priešstatą neribotai ekonominei laisvei, išvengti didelio kapitalo koncentracijos vienos rankos ir tuo metu apsaugoti asmenybę nuo ekonominio pavergimo. Kooperatyvistai pripažino, kad esama ekonominė tvarka neteisinga ir "aekonomiška", nes žmonės vieni kitų išnaudojami, o turtas nepagrįstai išsklaidomas. Tuo jie laikė save artimais socialistams. Bet kooperatyvizmas, jų teigimu, skiriasi nuo socializmo tuo, kad išnaudojamuoju laiku ne samdomą darbininką, o vartotoją. Todėl siekia panaikinti ne tiek samdomąjį darbą, kiek pelną, kad nebūtų jokio priedėlio prie gamybos kaštų, t. y. prekės būtų parduojamos teisinga kaina. Tai įmanoma, jeigu patys gamintojai taps ir vartotojais per plačiai išplėtotą kooperaciją, atsisa-

² Žr. Lietuvos sūnus. Mažiema apie įtaisymą valdiškų arba parapijinių kromų // Šviesa. – 1888, Nr. 6/8 – P. 118–120.

³ Žr. P. K. Lietuvos vartotojų draugijos pagal 1912 m. anketas // Viltis. – 1912, Nr 70.

kant tarpininko – prekybininko – paslaugų. Šios programos įgyvendinimą jie lygino su taikia revoliucija: valdžia iš gamintojų pamažu pereina į vartotojų rankas, ir šitaip atimama iš kapitalistų monopolinė teisė naudoti pelną. Tokia revoliucija nereikalauj jokios prievartos, klasių kovos, nes juk vartotojai – visi visuomenės nariai. Be to, ji nepaliesių ir esamos santvarkos pagrindų – privačios nuosavybės. Tačiau svarbiausia, kad kooperatyvizmas, neleidamas koncentruotis kapitalui vienosė rankosė, galėsiąs skatinti asmeninės iniciatyvos raišką: tapti pilietinės atsakomybės ir politinės savimonės ugdymo mokykla. Taigi kooperacija ir esanti tas kelias į naują teisingesnę socialinę tvarką, kurią galima pasiekti be kraujo praliejimo.

Evoliucinio visuomenės pertvarkymo per kooperaciją idėja buvo artima ir lietuvių dvasininkijai. Patraukli ji buvo dėl dviejų priežasčių. Kooperaciją jie laikė būdu priešintis kapitalo koncentracijai tik svetimtaučių rankosė, riboti jų ekspansiją ir įsivyravimą Lietuvos ūkyje išvengiant ekonominio pavergimo. Antra, kooperacijos judėjimas Vakarų Europos šalyse, ypač Vokietijoje, buvo pasiekęs išpūdingų laimėjimų. Lietuviams tai buvo sektingas pavyzdys. Taigi ir jie taptų “kaip visi”, ir būtų realizuotas lygybės su kitomis tautomis siekis, kurį nuolat pabrėždavo nacionalinio judėjimo ideologai. Todėl neatsitiktinai nurodoma, kad geriausiai kooperacijos idėjų vaisingumą liudija išvystyta Vakarų Europos šalių pramonė ir žemės ūkis.

Karštas kooperacijos idėjų propaguotojas kun. J. Dabušis susižavėjęs rašė, kad Olandijos ir Danijos žemdirbiai prieš 40 metų skurdo, o dabar, susibūrę į kooperatyvus, įsigijo gerų įrankių, žemės mašinų ir smarkiai prasigyveno⁴. Kun. S. Šultės pastebėjimu, kooperatyvai padėję praturtėti ir Belgijos ūkininkams⁵. Iš čia išvada, kad ir lietuviai neturėtų likti nuošaly, o greičiau pasektų tų šalių ūkininkų pavyzdžiu.

Viltasi, kad kooperacijos plėtojimas turės kraštui ir didesnių socialinių bei ekonominių pasekmių. Plečiant kooperaciją, pamažu bus galima perimti iš svetimtaučių pramonę ir prekybą. O kadangi kooperacijoje gali dalyvauti visi norintieji, nepaisant luomo, amžiaus ir lyties, tai manyta, kad šitaip bus pasiekta ir didesnė ekonominė demokratija. Be to, kooperatyvai duos ne tik ekonominę naudą, bet ir įpratins gerbti kitus žmones, išmokys kovoti dėl savo ir kitų žmonių teisių. Kun. P. Turauskis rašė: “[...] darbas ypatos daugiausia vienpusiškas, turi apribotus siekius, jis daugiausia stengiasi rūpintis apie

⁴ Žr. *Žygas* J. [J. Dabušis]. Kooperacijos žiedai. – K., 1910. – P. 34–36.

⁵ Žr. Š. [S. Šultė]. Kaip Belgijos ūkininkai nuo vargų nusikratė // *Vienybė*. – 1913, Nr. 43. – P. 676–679.

savo pelną. Darbas gi susirinkimuose sumažina tas egzotiškas žmonių būvio puses, o išaukština altruistiškas”⁶. Taigi kooperatyvai buvo laikomi ekonomine mokykla, kurioje turi pasimokyti visa tauta, jeigu ji nori, pasak J. Dabušio, “išsiveržti iš po kupčių ir perkupčių vergijos”⁷.

Tuo metu kooperacijos idėjomis žavėjosi daugelis kunigų. S. Šultė kooperacijoje matė būdą ugdyti bendrą ūkininkų kultūrą. Ragindamas tautiečius uoliau mokytis “žemės dirbimo mokslo”, kaip pavyzdį jis nurodė Belgiją, kur veikė net dvi aukštosios žemės ūkio mokyklos. Jose parengti dėstytojai paskiriami dirbti į po visą šalį pasklidusias vietines mokyklas, kuriose belgų valstiečiai buvo mokomi “žemės ūkio gudrybių”⁸. Tokias mokyklas S. Šultė ragino greičiau kurti ir Lietuvoje. Jis palaikė ir žemės ūkio ratelių bei draugijų kūrimą kaime. Jų ypač pagausėjo po 1906 m. Kauno ir Vilniaus gubernijose. K. Šaulys džiaugėsi, kad “ūkio rateliai ir draugijėlės dygte-dygstą ir pradeda atnešti mūsų ūkininkams naudą, palengvindami įgyti žemės ūkio dirbimo mašinas ir padargus, geras sėklas, geras dirbtines trąšas pigesnėmis kainomis”⁹.

Plintant žemės ūkio rateliams, iškilo reikalas plačiau pasidomėti panašių organizacijų bei kooperatyvų veikla užsienyje. Kun. A. Maliauskis vyksta į Prancūziją, kur susipažįsta su šio krašto valstiečių žemės ūkio sindikatų veikla. 1912 m. Fribūro Katalikų universitete jis sėkmingai apgina disertaciją “Ūkiški pietryčių Prancūzijos sindikatai (istorija, organizavimas, rezultatai)”, už kurią jam buvo suteiktas politinės ekonomijos daktaro laipsnis. Grįžęs į Lietuvą, A. Maliauskis pateikė spaudoje įvairios informacijos apie kooperatyvų, žemdirbių draugijų, sąjungų veiklą Vakarų Europos šalyse. Ypač jis propagavo pieninkystės kooperatyvus, ragino juos drąsiau kurti ir Lietuvoje. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse krašte jau veikė per 20 kooperatinių pieninių¹⁰. Taip pat jis rodė žemės ūkio bendrovių naudą ūkininkams ir kvietė jas kurti. A. Maliauskio manymu, šiame darbe ūkininkams turėtų talkinti kunigai.

Beje, dvasininkai iš pat pradžių aktyviai įsitraukė į kooperaciją. Domėjimasi ja skatino ir bažnyčios vadovybė. Kaip nurodo J. Stakauskas, Seinų kunigų seminarijos vadovybė leido klierikams turėti smulkaus kredito

⁶ P. T. [P. Turauskis]. Vanta // Tėvynės sargas. – 1904, Nr. 14. – P. 34.

⁷ Žvygas J. [J. Dabušis]. Kooperacijos žiedai. – P. 22–23.

⁸ Š. [S. Šultė]. Kaip Belgijos ūkininkai nuo vargų nusikratė // Vienybė. – P. 676–679.

⁹ K. Š. [K. Šaulys]. Iš mūsų socialinio gyvenimo kronikos // Draugija. – 1912, Nr. 62. – P. 140–141.

¹⁰ Žr. Šalčius P. Kooperacija. – K., 1931 – P. 202.

bankelį ir kooperatyvą, kurie veikė su visais formalumais pagal galiojančius įstatymus. Buvo stengiamasi, kad kuo daugiau klierikų iš paskutiniųjų kursų išeitų šią praktikos mokyklą¹¹. Todėl nenuostabu, kad nemažai buvusių seminarijos auklėtinių (M. Krupavičius, J. Vailokaitis, J. Staugaitis, A. Civinskas), tapę kunigais, ėmė steigti kooperatyvus ir draugijas.

Dalyvavimas kooperacijos darbe buvo laikomas svarbiu kunigo visuomeninio aktyvumo pasireiškimu ir vertinamas dvasininkų patriotų. Asmeninis kunigo pavyzdys skatino aktyviau į kooperaciją įsitraukti ir tikinčiuosius. Daugeliu atveju kunigai buvo ne tik kooperatyvų steigėjai, bet ir tikrieji jų visų ūkinių reikalų tvarkytojai. Tai kartais trukdė jiems deramai atlikti savo tiesiogines pareigas. Kunigo įtaka buvo tokia didelė, kad šiam atsisakius tvarkyti kooperatyvo reikalus, jis neretai žlugdavo. Tad ne be pagrindo su pasidžiavimu M. Krupavičius teigė, kad “kame nėra kunigo, nėra ir kooperacijos”¹².

Ypač buvo skatinamas ūkininkų draugijų kūrimasis. Kun. J. Staugaičio iniciatyva 1906 m. Marijampolėje buvo įkurta krikščionių ūkininkų draugija “Žagrė”. Draugijos skyriai veikė įvairiose Lietuvos vietose. 1913 metais jų būta per dvidešimt penkis. Draugija organizavo ūkininkams reikalingų dalykų (trašų, žemės ūkio mašinų ir kt.) teikimą, todėl į ją pirmiausia stėjo stambesnieji ūkininkai. “Žagrė” laikė agronomą, bandė įkurti žemės ūkio mokyklą. 1913 m. “Žagrės” apyvarta, P. Šalčiaus duomenimis, siekė 301892 rb.¹³

Buriant ūkininkus į žemės ūkio draugijas, iškilo neutralumo klausimas, t. y. pripažinimas ar nepripažinimas galimybių įvairių pažiūrų žmonėms dalyvauti tose pačiose organizacijose. Nuomonės išsiskyrė. Aplink “Šaltinį” susibūrę kunigai (J. Daubaras, J. Staugaitis, A. Civinskas) gynė draugijų kūrimą “katalikiškumo” pamatu. Kiti laikėsi pažiūros, kad kooperatyvuose, draugijose turėtų visi dirbti bendrai. J. Dabušis rašė: “Prie vartotojų draugijų privalo prisidėti visi tos apylinkės gyventojai be skirtumo tikėjimo ir politinių įsitikinimų. Visiems pridera dėti savo skatiką, nes visiems reikalinga ir maloni liuosybė”¹⁴. Panašiai samprotavo ir kun. F. Kemėsis: “Aš drįščiau tvirtinti, kad pačiai kooperacijai daug sveikesnis ir naudingesnis yra bepartvyvumo princi-

¹⁰ Žr. Šalčius P. Kooperacija. – K., 1931 – P. 202.

¹¹ Žr. Stakauskas J. Lietuviškoji sąmonė Seinų seminarijoje // Tiesos kelias. – 1939, Nr. 9. – P. 717–718.

¹² Taučius G. [M. Krupavičius]. Pigiausias ir geriausias darbininko pragyvenimas arba ką daryti, kad kooperacijos gyvuotų ir tarptų // Draugija. – 1913, Nr. 84. – P. 408.

¹³ Šalčius P. Kooperacija. – P. 202.

pas, nes laikantis to principo visą kooperatorių energiją galima suvartoti pačios kooperacijos reikalams. Tą principą mes, krikščionys, mano nuomone, galėtume labai lengvai priimti, jeigu tik imtume žiūrėti labiau turinio negu vardo ar formos, kuri ne visada teparodo tikrąjį turinį¹⁵.

Šios dvi pažiūros aiškiai reiškėsi vartotojų draugijose ir „Žagrėje“, bet ribotai, nes stigo inteligentų, sugebančių dirbti organizacinį darbą. Nesveiko lenktyniavimo dvasia temdė „Žagrės“ ir pasauliečių vadovaujamos „Marijampolės ūkininkų draugovės“ santykius. Nepaisant nesutarimų bei priešginiavimo, tai nesutrukdė joms bendrom jėgom surengti 1912 m. Marijampolėje pirmąją lietuvių valstiečių ūkio parodą, kurioje buvo pateikta per 300 eksponatų.

Ūkininkų draugijos buvo rimta paspartis valstiečiui. Tačiau norint įsigyti trąšų, naujų padargų, reikėjo lėšų. Gauti piniginę paskolą buvo nelengva, be to, už ją reikėjo mokėti dideles palūkanas. Todėl iškilo reikalas ūkininkams patiems kurti kredito draugijas, šalpos kasas. 1908 m. S. Šultė „Vienybėje“ paskelbė seriją straipsnių, kuriuose ragino ūkininkus steigti Raiffeiseno tipo šalpos kasas – kredito kooperatyvus. Įkurtos Vokietijoje dar XIX a. viduryje žymaus kooperatininko F. W. Raiffeiseno (1818–1888), jos pasirodė gyvybingos. Raiffeisenai pavyko ne tik sukurti idealų sodžiaus kooperatinės bendrovės tipą, bet ir įkvėpti jai tam tikrą dvasią. Kooperacijos darbe jis buvo persiėmęs socialinėmis etinėmis idėjomis, jų pagrindan dėdamas krikščionybės principus. Pasak Raiffeiseno, kooperatyvui turi pirmiausia rūpėti ne kiek iš operacijos gauti pelno, kiek sustiprinti ūkiškai silpnuosius ir palaikyti moralinę narių gerovę. Tai atsispindėjo ir jo garsiuosiuose sodžiaus kredito kooperatyvų principuose, kuriuos detalai aptarė S. Šultė: 1) kasos rūpinasi suteikti savo nariams pigią paskolą, reikalingą ūkiui pagerinti; 2) valdybos nariai dirba visuomeniniais pagrindais; 3) pelnas nėra dalijamas tarp narių, bet paverčiamas į draugijos kapitalą; 4) kasoje gali dalyvauti ir neįnešęs jokio įnašo, jeigu už jį laiduoja nariai¹⁶. S. Šultė vylėsi, kad steigtinis Raiffeiseno tipo kasos padės lietuvių ūkininkams apsaugoti nuo didelių palūkanų už paskolas, ugdys jų solidarumo, pareigos ir atsakomybės jausmus. Tačiau svarbiausia – padės išlaikyti ūkininkų rankose turimos žemės nuosavybę, o esant progai, įgalins ir ją praplėsti išperkant žemes iš valstybės ir kitataučių dvarininkų.

¹⁵ P. K. [F. Kemėšis]. Mūsų kooperacijos vargai // Viltis. – 1913, Nr. 36.

¹⁶ Žr. Šultė. Iš kur gauti ūkininkams pigią paskolą // Vienybė, 1908, Nr. 21. – P. 317–318.

Tuo metu žemės problema lietuviams buvo ypač aktuali. Didėjant mažažemių valstiečių nepasitenkinimui, imta reikalauti radikalesnės žemės reformos, kurios dėka daugiau žemės gautų pirmiausia lietuvių ūkininkai. Kun. J. Matulaitis 1909 m. Kaune Socialiniuose kursuose skaitytoje paskaitoje “Krikščionių mokslo teorija apie nuosavybės teisę” teoriškai įrodinėjo, kad dvarininkinės žemėvaldos reforma neprieštarauja bažnyčios mokslui ir yra būtina. Remdamasis popiežiaus Leono XIII enciklika “Rerum novarum” (1891), jis teigė, kad Dievas žemę atidavęs valdyti visiems žmonėms, o ne paskiriems asmenims. Todėl kiekvienas turįs teisę gauti savo dalį. Patenkinti ūkininkų poreikius galima išdalinant esamą valstybinę ir kitataučių dvarininkų žemę. Pasak J. Matulaičio, dalinant žemę Lietuvoje, pirmiausia ji turėtų tekti lietuviams, o ne atvykusiems iš svetur. Todėl geriausia būtų, jeigu patiems lietuviams būtų patikėtas žemės dalinimas. Tačiau ši žemės lietuvinimo programa taip ir liko neįgyvendinta. O kaime toliau vyko valstiečių diferenciacija, gausėjo mažažemių valstiečių, kuriems išsaugoti savo valdas darėsi vis sunkiau.

Padėtį sunkino ir ta aplinkybė, kad į Lietuvą plūdo kolonistai iš Rusijos bei Lenkijos. Caro vyriausybė, siekdama “praretinti” lietuvius jų gimtajame krašte, skatino atvykti kolonistus, teikė jiems paskolas lengvatinėmis sąlygomis, siūlė ir kitas lengvatas. Vietiniai lenkų dvarponiai, ypač Vilniaus krašte, stengdamiesi sustiprinti savo pozicijas Lietuvoje, kvietėsi lenkų valstiečius kolonistus, tik jiems parduodami lengvatinėmis sąlygomis žemę. Tai gi galimybės lietuviams ūkininkams gauti žemės ir paskolų lengvatinėmis sąlygomis mažėjo. To meto katalikų spaudoje dažnai kartojamas šūkis “Prieš vieną poselencų sodžių atsakykime keliais naujais lietuvių sodžiais, padarytais iš dvarų” vietinių lietuvių dvarininkų nebuvo išgirstas ir palaikytas. Neturint galimybės įsigyti žemės nuosavybėn, valstiečiui beliko vienas kelias – ją nuomoti. Tam pritarė ir dvasininkija. Katalikų spaudoje pasigirsta balsų, raginančių ūkininkus burtis į kooperatyvus, susidėjus išsinuomoti didesnę žemės sklypą ir netgi visą dvarą¹⁷. Vadinasi, dvasininkai kooperatyvus laikė priemone, įgalinančia valstiečius ne tik išlaikyti žemę savo rankose, bet ir jos valdas praplėsti bei prasigyventi.

Taip pat laikytasi nuomonės, kad kooperatyvai gali palengvinti gyvenimą ir darbininkams. Tam jie turėtų patys kurti įvairias vartojimo draugijas, kepyklas, valgyklas, kuriose nesinaudotų “perkupčių” pagalba. Be to, sudėję pinigus, jie galėtų steigti dirbtuves, kuriose būtų gaminamos prekės jų

¹⁷ Žr. *Penkauskas Pr. Žemės dalykai // Vienybė.* – 1911, Nr. 41. – P. 644–646.

pačių poreikiams tenkinti. Šitai iš esmės būtų įveiktas išnaudojimas. J. Dabušis rašė: “Kiekvienas fabrikas rūpinasi kuo plačiau paskleisti savo prekes po svietą. Kuo daugiau parduos, tuo didesnis pelnas. Taip prasideda varžybos tarp fabrikų. To neatsitinka vartotojų draugijų fabrikuose: čia gaminama savo nariams, žino, kiek reikės gaminių. Nėra reikalo laikyti savo agentus ir visokius perkupčius. Prekes išperka patys kooperatoriai”¹⁸. Apie tokio ūkininkavimo bandymus plačiai rašyta spaudoje. Antai “Vienybėje” nurodoma, kad Lovico mieste (Lenkijoje) darbininkai, sudėję pinigų, įsteigė “cukraus dirbtuvę”. Kodėl tokios dirbtuvės neįkūrus Lietuvoje? – klausia nežinomas straipsnio autorius¹⁹. J. Bajoras ragina pačius darbininkus steigti linų perdirbimo fabrikus. Tai įgalintų apsieiti be svetimtaučių verslininkų paslaugų ir padėtų žymiai išplėtoti tradicinę tautos ūkio šaką²⁰.

Taigi pradžioje kooperacija daugeliui kunigų atrodė panacėja nuo visų socialinių negandų: ji užtikrinsianti didesnę socialinę teisingumą, apginsianti darbininkų ir ūkininkų interesus, neleisianti koncentruotis dideliems kapitalams vienosė rankose. Todėl nenuostabu, kad katalikų spaudoje lietuviai nuolat raginami steigti daugiau kooperatyvų, draugijų, bendrovių, nes krašte jų aiškiai per mažai. Nežinomas autorius “Vienybėje” pastebi, kad Šveicarijoje, kuri pagal gyventojų skaičių prilygsta Lietuvai, vartotojų draugijų yra tris kartus daugiau²¹. J. Dabušis apgailestauja, kad lietuvius kooperacijos darbe aplenkę ir kaimynai lenkai²². Tačiau nepaisant patriotiškai nusiteikusios dvasininkijos raginimų, Lietuvoje kooperatyvai kūrėsi lėtai, o ir susikūrę vertėsi sunkiai. Kokios gi buvo pagrindinės kooperatyvų Lietuvoje silpnumo priežastys?

Pirmiausia reikia pastebėti, kad lietuviai nebuvo persiėmę kooperacijos idėjomis. Tą nurodo ir K. Šaulys: “Kooperacijos reikalų supratimas visur gana žemai stovi. Didžioji draugijų sąnarių dalis draugijų gyvenime beveik visiškai nedalyvauja”²³. Panašiai situacija buvo įvertinta ir 1911 m. Panevėžyje įvykusiame smulkaus kredito atstovų suvažiavime. Pagrindiniai

¹⁸ Žygas J. [Dabušis J.]. Kooperacijos žiedai. – P. 26–27.

¹⁹ Žr. Žinios iš svetur // Vienybė. – 1911, Nr. 20. – P. 316.

²⁰ Žr. Bajoras J. Reikia steigti linininkų draugijas // Vienybė. – 1908, Nr. 46. – P. 722–723.

²¹ Žr. A. A. Vartotojų draugijos Šveicarijoje // Vienybė. – 1913, Nr. 3. – P. 36.

²² Žygas J. [J. Dabušis]. Šis tas apie kooperatyvų veikimą Lenkijoje // Vienybė. – 1910, Nr. 34. – P. 525–526.

²³ K.Š. [K.Šaulys]. Iš mūsų socialinio gyvenimo kronikos // Draugija. – 1912, Nr. 62. – P. 138.

kooperacijos reikalavimai esą keturi: 1) sukoncentruoti kapitalus; 2) apgalvoti sąlygas kreditui; 3) "pas narius išdirbti kooperacijos idėjos supratimą"; 4) "leisti kapitalui dirbti tose sąlygose, iš kur jis paeina"²⁴. Lietuvoje buvo įvykdyta tik pirmoji užduotis – sukoncentruotas kapitalas. Žinoma, to neužtenka. Svarbu gebėti šiuo kapitalu disponuoti. O būtent to lietuviams ir trūko.

1912 m. kunigai F. Kemėšis ir P. Januševičius išplatino anketą ir surinko duomenis apie tuometinės vartotojų kooperacijos būklę Lietuvoje. Iš jos matyti, kad lietuvių draugijos, turėdamos daugiau prekių ir kiek didesnę apyvartą negu Rusijos, toli atsiliko nuo jų prekybos intensyvumu. Antai Kijevo gubernijos draugijos įdėtus pinigus "apvertė" 6,5 karto per metus, Archangelsko – net 8, o Lietuvos – tik 4 kartus²⁵. Dėl tos priežasties ir grynasis pelnas lietuvių draugijų buvo žymiai mažesnis. Iš dalies tokią padėtį sąlygojo ir menkas kooperacijos idėjų supratimas, draugijų valdybų ir krautuvių vedėjų nesugebėjimas produktyviai panaudoti žmonių sudėtus pinigus.

Tačiau svarbiausia kooperatyvų silpnumo priežastis, pasak J. Dabušio, buvo ta, kad gryną metinį pelną, kurį derėtų panaudoti kooperacijos tikslams, metų gale "kooperatoriai patys pasidalina ir vėjais paleidžia"²⁶. Tą patvirtina ir minėtosios F. Kemėšio ir P. Januševičiaus apklausos duomenys: iš 109 apklaustų draugijų, tik 6 draugijų nariai neėmė pelno (paliko kapitalui didinti) ir tik 3 – Raseinių, Pašvytinio ir Ežerėnų – skyrė dalį pelno labdaros ir švietimo reikalams.

Žinoma, vargu ar buvo galima tikėtis iš kooperatinių kitokio elgesio. Juk steigdami kooperatyvus, jų nariai pirmiausia siekė turėti kuo greičiau iš jų naudos. Nedera užmiršti ir to, kad nemažai kooperatyvų tvarkė pirkliai, vertėivos, dvarininkai, stambieji ūkininkai, kurie stengėsi pirmiausia pasipelnyti, o ne tik labdaros darbus tautiečiams atlikti.

Silpnino kooperacijos judėjimą ir tai, kad nebuvo šiam darbui pakankamai paruoštų žmonių. Daugiausia dirbo savamoksliai. Jų kvalifikacijos kėlimu bei švietimu mažai rūpintasi. Trūko literatūros, daugiausia buvo tenkinamasi verstine, kuri ne visada atitiko vietos sąlygas. Nors kooperatinkininkai ir leido savo laikraščius "Kooperatorius" (1910–1911) ir "Bendrija"

²⁴ F. B. Smulkiojo kredito atstovų suvažiavimas // Bendrija, 1911, Nr. 3. – P. 2–8.

²⁵ Žr. P. K. Lietuvos Vartotojų draugijos pagal 1912 m. anketas // Viltis. – 1912, Nr. 71.

²⁶ Žygas J. [J. Dabušis]. Kooperacijos žiedai. – P. 26–27.

(1911–1913), tačiau jie nebuvo populiarūs: pagal minėtos apklausos duomenis juos prenumeravo tik 14 draugijų. Intelligentų žavėjimasis kooperacijos idėjomis ilgainiui blėso. Visas kooperacijos darbas, ypač kaime, vis labiau ėmė gulti vien ant kunigų pečių.

Būta ir objektyvių priežasčių, trukdžiusių kooperatiniam judėjimui. Kooperatinių veiklą varžė caro administracijos vykdoma politika. Vietinė administracija stengėsi veikti kooperatyvus, juos valdyti, teikdama įvairias privilegijas. Ypač buvo proteguojamos smulkios paskolos draugijos. Jos veikė pagal caro vyriausybės nustatytus įstatus. Draugijos nemokėjo jokių valstybinių mokesčių, o jų nariai, gaudami giminių palikimą iki 1000 rb., buvo atleidžiami nuo „pošlinos“²⁷. Tokia politika apsunkino Raiffeiseno šalpos kasų, kurias taip propagavo S. Šultė, kūrimąsi Lietuvoje. Kadangi šių kasų pelnas nebuvo dalinamas jų nariams, o paliekamas kooperacijai plėtoti, tai ilgainiui kasos galėjo tapti rimta finansine jėga, galinčia konkuruoti su svertimaučių kapitalu. Be to, nuogaštauta, kad dalyvavimas Raiffeiseno kasose stiprina lietuvių tautinį solidarumą. Todėl vietinė administracija, matydama jose realų pavojų, ir palaikė pirmiausia smulkiosios paskolos draugijų veiklą. Dėl šios priežasties ji draudė steigti ir kooperatyvų sąjungas, kurių uždavinys būtų ekonomiškai ir idėjiškai konsoliduoti kooperacijos judėjimą Lietuvoje. Vartotojų bendrovių sąjungą, pavadintą „Kooperatoriumu“, pavyko įkurti tik 1915 m. Šiauliuose. Bet išsiliepsnojus karui, sąjungai pradėti stambesnių operacijų taip ir nepavyko.

Kooperacijos judėjimui pakenkė ir Lietuvos socialdemokratų (bolševikų) užimta pozicija. Į kooperaciją jie žiūrėjo su dideliu įtarumu – kaip bandymą slopinti darbininkų klasės solidarumą, suskaldyti jų vienybę. Tokiam požiūriui susiformuoti, be abejo, įtakos turėjo paties K. Marxo ir jo sekėjų požiūris į kooperaciją. Žinia, K. Marxas netikėjo, kad kooperacija gali įveikti buržuazinę visuomenę. Jis rašė: „Kooperacijos judėjimas, nykštukiškai besiplečiąs samdomųjų darbininkų jėgomis, niekad nepajėgs pakeisti kapitalistinės visuomenės. Kad visuomeninė gamyba pavirstų didžiule harmoninga laisvo kooperatinio darbo sistema, reikalingas pakeitimas, pakeitimas tų visuomenės sąlygų, kurios /.../ užtikrintų valstybinės valdžios paėmimą iš kapitalistų ir žemvaldžių į darbininkų rankas“²⁸. Kooperatyvus

²⁷ Žr. *Kurietis A.* Pigi paskola ūkininkams Lietuvoje // *Vienybė*, 1908, Nr. 25 – P. 381.

²⁸ *Маркс К.* Инструкция делегатам временного центрального совета по отдельным вопросам // *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные произведения в 3 томах. – Москва: Политиздат, 1985. – Т. 2. – С. 86.

K. Marxas pripažino tik kaip priemonę socialistiniams tikslams pasiekti. Jis labai vertino darbininkų gamybinės bendrovės, kurios, pasak K. Marxo, tik įrodo, kad darbininkas, paėmęs gamybos priemones į savo rankas, gali organizuoti gamybą be kapitalistų. Kartu jis laikėsi pažiūros, kad darbininkai turėtų labiau telktis į gamybos, o ne į prekybos kooperatyvus, nes “pastarieji paliečia tik šiuolaikinės ekonominės santvarkos paviršių, tuo tarpu pirmieji – griaua jos pamatus”²⁹.

Dar griežtesnes pozicijas kooperacijos atžvilgiu užėmė F. Lassallis. Jis laikėsi pažiūros, kad kooperacija tik skaldo darbininkų klasės vienybę, sumažina pavojų nedarbo atveju, dalis darbininkų, tapdami kooperatyvų nariais, randa bendrų interesų su buržuazija. Todėl jis griežtai pasisakė prieš darbininkų dalyvavimą kooperatyvuose, nes jie esą tik silpnina darbininkų kovą, skatina smulkiaburžuazinių savininkiškų nuotaikų plitimą.

Naujos socialinės santvarkos sukūrimo su kooperacijos plėtimu nesiejo ir V. Leninas. Tarp bolševikų vyravo griežtai klasinis požiūris į kooperatyvus. V. Kapsukas, kaip ir kiti lietuvių bolševikai, laikėsi pažiūros, kad naują visuomenę galima sukurti ligi pamatų sugriovus senąją, kapitalistinę santvarką. O tai padaryti galima tik revoliuciniu būdu. Todėl kooperacija čia netinkanti.

Lietuvoje nebuvo darbininkų gamybinių kooperatyvų. Vyravo vartotojų draugijos ir žemės ūkio kooperatyvai. V. Kapsukas jiems neteikė didesnės reikšmės, nes manė, kad jie “tik pagreitina kapitalizmą, o ne kovoja su juo”³⁰. Be to, juose esą šeimininkauja dvasininkai ir turčiai, todėl jie gali turėti tik “buržuazinę dvasią”. Darbo žmonėms juose dalyvauti nederėtų. Kooperacija, V. Kapsuko teigimu, negalinti pagerinti dirbančiųjų ekonominės padėties. Tai esą įmanoma tik įvykdžius socialistinę revoliuciją, kurios avangardas esanti darbininkų klasė. O ji Lietuvoje buvo negausi, daugumą krašto gyventojų sudarė valstiečiai ūkininkai. Kooperacija, kurią propagavo jų interesus išreiškusi dvasininkija, jie laikė realia to meto sąlygom priemone pagerinti savo padėtį. Tad vargu ar iš tikrųjų šis tikslas – burti tautą siekiant ekonominės gerovės buvo jau toks reakcingas, kaip vaizdavo jį V. Kapsukas, išpažinęs proletariato revoliucijos idėją. Veikiausiai tai buvo natūralus ir dėsningas lietuvių

²⁹ *Маркс К. Инструкция делегатам временного центрального совета по отдельным вопросам.* – С. 86.

³⁰ *Kapsukas V. Raštai.* – V., 1962. – T. 5. – P. 113.

* Rankraštis saugomas Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje, F122-65.

* Aurelius Augustinus. *De beata vita liber // Opera.* – Basileae, 1556. col 495–512. Vertė Lizeta Lozuraitytė

tautos siekis per kooperaciją priešintis svetimtaučių įsivyravimui krašto ekonominiame gyvenime ir noras pačiai jame įsitvirtinti.

Kita vertus, dvasininkai su kooperacija siejo viltis pažadinti lietuvių iniciatyvą, žmogiškosios vertės pajautimą, patiems dalyvauti bendroje veikloje pareigos bei atsakomybės jausmus. Taigi kooperacija jų buvo suvokta ne tik kaip visuomenės gyvenimo realybė, bet ir kaip vienintelis patikimas kelias į ekonominę, pilietinę, o galiausiai – į politinę laisvę.

Tuo metu įkurti ir veikę kooperatyvai, vartotojų ir kredito draugijos, nepaisant visų nesėkmių, padėjo apmažinti tarpininkų apetitą, apginti vartotojų interesus, vaduotis ūkininkams iš svetimtaučių ekonominės priklausomybės ir patiems ieškoti naujų ūkininkavimo formų. Šiuo atžvilgiu kooperacijos judėjimas krašte buvo toji terpė, kurioje formavosi žmogus kaip savarankiškas veiklos subjektas, pasirengęs veikti ir atsakyti už savo veiksmus. Todėl nenuostabu, kad Lietuva, atgavusi nepriklausomybę, nepaisant visų sunkių Pirmojo pasaulinio karo padarinių, per palyginti trumpą laiką sugebėjo ne tik atstatyti, bet ir išplėtoti savo ūkį.